

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

SJETTE BANDET.

1:a häftet.

INNEHÅLL:

	Sid.
NORDIN, F., Fornlemningar i Vestkinde socken på Gotland, på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1882	1.
MONTELIUS, O., Den förhistoriska fornforskningen i Sverige under 1882—1884. Kortfattad öfversigt (med 15 fig.)	27.
HILDEBRAND, H., Om välgörenhet under medeltiden. I. Den äldre tiden. De andliga riddareordnarne	103.

Om välgörenhet under medeltiden.

I. Den äldre tiden. De andliga riddareordnarne.

Af

Hans Hildebrand.

För sex år sedan meddelade jag i denna tidskrift några »Anteckningar ur medeltidens hvardagslif», hvilka hufvudsakligen framlade exempel på nöd och vådor, för hvilka medeltidens människor voro utsatta. Arten af de källor, som jag använde och angaf, gjorde det icke möjligt att framhålla några ljusare sidor; hvardagslifvets lycka ger sällan anledning till uppteckning. Som en motbild till dessa tidigare anteckningar vill jag här meddela några upplysningar om den välgörenhet, med hvilken man under medeltiden sökte afhjelpa det mångenstädes, stundom under mycket svåra former uppenbarade eländet. Det är förnämligast de svenska förhållandena, som jag vill uppmärksamma, men då det är angeläget att framhålla dem i deras rätta belysning, har jag funnit det nödigt att lemna en öfverblick af förhållandena i utlandet. Uppmärksamheten der har i senare tid varit i synnerlig grad egnad åt utvecklingen af den kristliga välgörenheten under medeltiden. Exempelvis må anföras, att professor Alberdingk Thijm i Leiden år 1882 erhöi ett pris af k. Vetenskapsakademien i Bruxelles för en vidlyftig afhandling: *De Gestichten van liefdadigheid in België van Karel den groote tot aan de XVI:e eeuw.* Förlidet år utgaf d:r Uhlhorn i Loccum ett mycket förtjenstfullt arbete öfver *Die christliche Liebeshätigkeit im Mittelalter.* Ett tredje arbete, Ratzingers *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*, likaledes med loford omtaladt, har jag ej haft tillfälle se.

Såsom omfattande kärlekens religion måste kristenheten med ifver vinnlägga sig om allt, hvarmed den lidande nästans nöd kunde afhjelpas. Förhållandena inom den äldsta kristna kyrkan lemna vi här å sidan, för att sysselsätta oss med medeltidens, under hvilken kyrkan, rik på menckliga tillsatser, visade sig underkastad de vexlingar, som tillkomma allt menckligt. Att icke hålla på sitt eget ansågs från början vara den kristnes pligt och kyrkan riktades tidigt genom gåfvor; kyrkans egendom betecknades af en tidig författare som »de troendes skänker, syndernas lösepenning, de fattiges arfvelott». Under tidernas utveckling funno dock de mäktige inom kyrkan, att hennes egendom kunde användas på mångahanda andra sätt än till de nödställes lisande. Derför blefvo dessa dock icke utan hjälp, ty kyrkans män förstodo att inskräpa hos allmänheten den makt att borttaga synder, som allmosor egde. På Karl den stores tid sade Alcuin: »hafva vi guldets kärt, så låtom oss sända det före oss till himmelen, der det skall blifva åt oss bevaradt». När kyrkans ställning i en verld, som ännu icke var genomträngd af kristendomens anda och som mot det kristliga väsendet alltför ofta reste sig i trots, föranledde införandet af ett botreglemente så detaljeradt, att hvar förbrytelse fick sin bestämda, stundom ganska långvariga botgöringstid, under hvilken man särskildt var förpligtad till fastor, beredde man de felande möjligheten att minska bottiden genom allmosor. En för stiftet Reims utfärdad botordning innehåller en fullständig aflösningstaxa: en dags botgöring kunde ersättas genom läsning af 50 psalmer, en veckas med 300 (en rabatt på 50!), en månads med 1,200 (en rabatt på 300—350!); den, som ej kände psalmerna, kunde gifva de fattiga allmosor till en pennings värde för dagen, hvarjemte man två dagar i veckan måste delvis fasta. Talet om rabatt vid handel *en gros* får dock ej tagas rätt och slätt som en anklagelse mot kyrkan att förvända kristendomens bud, ty dels förutsatte kyrkan att denna psalmläsning och dessa allmosor skulle hafva sin grund i ett botfärdigt sinnelag, dels ville man så mycket möjligt var förkorta den tid, under hvilken den till bot dömd var utesluten från kyrkans gemenskap. Men dermed kunde man dock ej hos den stora allmänheten utrota den krassare uppfattningen. En rik engelsman, som år 747 hade blifvit dömd till botgöring, anhöll att derifrån befrias, emedan han hade gifvit så många all-

mosor, att de kunde räcka till borttagande af alla hans synder, äfven om han lefde i 300 år. För öfrigt blef under den karolingiska perioden icke blott de i undantagsfall, i händelse af brott mot kyrkan, förekommande allmosorna, utan ock de för normala förhållanden beräknade allmosorna reglementerade.

Från år 765 hafva vi det första bestämda påbudet, att hvar man skulle af sin egendom erlægga tionde, till fromma för kyrkan och de fattige: efter en hungertid hade man detta år fått en ymnig skörd, och Pippin påböd tionden (till hvars erläggande kyrkan redan tidigare hade manat), som ett bevis på tacksamhet. Tionden blef dock en parodi på kristliga barmhertighetsverk: i stället för den frivilliga kärlekens skänk en befald och till sitt belopp fastställd afgift, som man i allmänhet knotande erlade. Då Karl den store skulle ordna de kyrkliga förhållandena i de kufvade och i yttre måtta till kristendomen omvända saksarnes land, manade Alcuin till försigtighet vid utkräfandet af tionden: de som voro födda och fostrade i kyrkans sköte fördraga ej gerna att gifva tionde af all egendom, för de nyomvända måste budet om tionde blifva ett allt för hårdt tal. Karl den store nöjde sig emellertid icke med att fordra tionde. Han ålade alla jordegare att sörja för sina underlydandes behof och förböd dem, att i tider af nöd oskäligen uppdrifva prisen för lifsmedel. De som innehade kronogods eller förlänningar af kronan eller kyrkan förpligtades till fattigunderhåll genom ännu mera detaljerade föreskrifter. I tider af nöd pålades rent af en fattigskatt. Särskildt skulle de andlige föregå med goda exempel. I en förordning af år 802, i hvilken allt folket uppmanas till kärlek mot nästan, till gästfrihet mot främlingar, till vård af sjuka, till barmhertighet mot fångar, ålägges det hvarje prest att fyra gånger om året, lördagen före palmsöndagen, pingstaftonen, den tredje lördagen i årets sjunde månad och lördagen före jul, utdela allmosor offentligen, med glädje och efter förmåga: Gud frågade ej efter myckenheten, utan efter sinnelaget.

Inom den tidigare kyrkan var det biskopen, som sjelf och genom sina diakoner utdelade allmosor. Under Karl den store blef vården af de fattige ett verk af blandad politisk och kyrklig natur, och ansåg han sig genom sina förordningar hafva uträttat så mycket, att han kunde förbjuda allt tiggeri. Ej ens

han kunde åstadkomma en fullständigt reglerad fattigvård. Det dröjde århundraden innan en sådan kom till stånd. Under medeltiden kom man i allmänhet ej längre än till upprättande af särskilda institutioner, genom hvilka man sörjde för de nödlidande. Det är åt dem vi nu skola egna vår uppmärksamhet.

Det är lätt att förstå, att de första åtgärderna för lindrande af likars nöd under medeltiden utgingo från kyrkan. Redan tidigt omtalas xenodochier, gästhus; det grekiska namnet antyder upprinnelsen inom den grekiska kyrkans område. Benämningen var ej alldeles obekant i Sverige. När k. Magnus ladulås vid grundläggningen af den heliga Claras kloster något utanför det dåvarande Stockholm till detsamma öfverlemnade rätt mycken jord, hörde dertill äfven »all tomt och område, som tillhört förra spetälskehospitalet vid Stockholm». Detta område hade konungen, genom byte, erhållit af erkebiskopen i Upsala; i bytesbrevet kallas hospitalet *xenodochium leprosororum*, och detta säges der 'fordom' hafva befunnit sig på tomten. Detta uttryck tvingar oss att från år 1286, då bytet skedde, gå något tillbaka i tiden för att komma till den epok, då hospitalet upphörde att ega bestånd; och då ingen anledning finnes till antagandet, att det blifvit, så att säga, försöksvis anlagdt och därför efter en mycket kort tillvara upphört, kunna vi med all sannolikhet anse hospitalet grundadt ganska långt bort i tiden. Om det skulle hafva kommit till stånd efter eller i sammanhang med Stockholms grundläggande, som ju skall hafva egt rum någon gång under perioden 1250—1266, d. v. s. icke synnerligen långt före år 1286, är det föga troligt att det redan det sistnämnda året skulle vara upphäfdt, till och med icke nyss upphäfdt. Det synes mig därför antagligare, att upphäfvandet stått i sammanhang med anläggningen af staden: spetälskehuset kan hafva befunnits ligga för nära staden och af denna anledning blifvit flyttadt. Vi måste antaga, att öfver den plats, der Stockholm anlades, i urgammal tid gått en gammal färdväg, och denna har kunnat gifva anledning till grundande af ett xenodochium, långt innan staden fanns eller ens var påtänkt. En annan fråga står härmed i sammanhang, hvilken ej är lätt att besvara. Det är ej rimligt att, sedan staden kommit till stånd, ett tidigare anlagdt hospital blifvit upphäfdt, ty det kunde nu behöfvas mera än någonsin tillföre, och ej heller hade sannolikt erkebiskopen

medgifvit rätt och slätt borttagandet af en under hans inseende stående stiftelse. Vi måste antaga, att hospitalet blifvit flyttadt, men hvar? Vål fanns under medeltiden ett hospital å holmen mellan Clarastranden och den egentliga staden, men detta, det s. k. Helgeandshuset, har tillkommit först efter k. Magnus ladulås' tid. Vi torde dessutom böra tänka oss platsen för ett spe- tälskehus vald längre bort.

De utländska xenodochierna lågo i städer och ute på lan- det, i synnerhet invid de mer trafikerade vägarne.

När under den karolingiska tiden, efter hvarjehanda miss- förhållanden, de kyrkliga angelägenheterna ordnades, fann man det nödigt att på ett alldeles särskildt sätt sörja för barmher- tighetens utöfvande. Som man ej kunde lita på, att folkets sinnen voro så genomträngda af kristendomens anda, att välgö- renheten var en normal dygd, och som derjemte församlings- väsendet ej var så ordnadt, att välgörenheten kunde blifva en kommunal angelägenhet, måste man, såsom redan blifvit sagdt, för densamma göra särskilda inrättningar.

Det reformerade klosterväsendet tog hospitalsfrågan om hand. Hvert kloster hade sitt sjukhus afsedt för klosterfolket, men åtminstone större kloster hade derjemte sitt *hospitium* och sitt *hospitale pauperum*, äfven kalladt *eleemosynaria*. För de vägfärande under en tid, då värdshusen voro få, utgjorde klostren välbehöfliga tillflyktsorter, för rika och för fattiga eller, såsom man fordom i detta fall uttryckte sig, för de ridande och gående. Hospitalet var afsedt för de förre och var, när allt var på bästa sätt ordnadt, deladt i tre rum, en matsal i midten, sofrum för män och för kvinnor i båda ändarna. Befolkningen i hospitalet vexlade allt efter tilloppet af resande. I hospitet deremot fanns en ständig uppsättning af fattiga, vanligen tolf, som der hade sitt ständiga underhåll, der intogs derjemte som vexlande befolkning alla medellösa, som under sin vandring genom lan- det önskade trygg hvila för natten och lindrande af hunger och törst. Den ordinarie födan var ett bröd, som lemnades den ankommande; vid bortgåendet på morgonen fick han ett halft bröd till vägkost.

Skyldigheten för klosterstiftelserna att på detta sätt gifva hjälp och öfva gästfrihet hade så inträngt i det allmänna med- vetandet, att när på 800-talet kraf framställdes, att de vid samma

kyrka tjänstgörande prestmännen skulle föra ett gemensamhetslif, i gemensam klosterlig bostad, efter en bestämd regel, blef det af detta en gifven följd, att »stiftet» liksom klostret skulle särskildt vinnlägga sig om välgörenhet.

Under den senare delen af 1000-talet uppenbarade sig inom den vesterländska kristenheten en kraftig väckelse. Den mest framstående af dennas följder voro korstågen, en annan var reformen af klosterväsendet. Härtill anknöt sig en tredje, som uppenbarade sig hos män och qvinnor, hvilka icke kunde inlåta sig på något så vidlyftigt och kostsamt som korståg, och som, utan att vilja underkasta sig en formlig ordensregel, önskade visa sitt fromma nit genom att offra tid och krafter åt Guds tjänst. Klostren hade tidigare hållit sig strängt skilda från den yttre världen, men klosterfolket måste då utföra hvarjehanda arbeten, som icke voro af andlig natur. Nu anslöto sig till klostren skaror af lekmän och qvinnor, kallade *konverser*. De förrättade de yttre gerningarna, lefde efter någon lindrigare regel, utan att uppgifva sitt lekmannastånd, och fingo komma i åtnjutande af klostrens andliga förmåner. Man kunde, enligt en samtida uppgift, få se grefvar arbeta i klostrets kök eller vakta dess svin. Bland andra uppgifter, som vid denna tid lemnades dessa konverser, förekom äfven tjensten i de med klostren sammanhängande hospitalen. Småningom afskildes dessa på flere ställen och anförtroddes helt åt lekmän.

Under sådana förhållanden uppkommo korstågen, med ökade behof i det fjärran liggande landet, med fiendtlig befolkning, af barmhertighet mot alla, af omsorgsfull vård af fattiga och sjuka. Riddareväsendet innebar visserligen en förpligtelse att taga sig af alla värnlösa, men icke alla riddare gjorde det, och under de ständiga fejderna måste de alltför ofta mera egna sig åt att slå sår än att hela dem.

Ömmande för de kristnas nöd i det heliga landet, hade en köpman i Amalfi redan före det första korståget i Jerusalem anlagt ett betydande hospital, hvilket någon tid derefter fick namn efter Johannis döparen, hvars kyrka låg i närheten af en hospitalets byggnad. Sedan Jerusalem hade blifvit intaget af de kristna, ingingo många korsfarare i det broderskap, som skötte hospitalet, och för detta upprättades en noggrant formulerad regel, som af hvar broder kräfde försakandet af all enskild egendom,

samt derjemte lydnad och kyskhet. Hvar broder var förbunden att utföra äfven de ringaste tjenster. Derför behöfde riddaren, som hade inträdd i broderskapet, icke alldeles lägga å sidan krigiska idrotter, ty det hörde äfven till Johanniternas eller Hospitaliternas uppgift att försvara pilgrimerna under deras färder till och från Jerusalem. Den benägenhet att öfvergifva den ursprungliga strängheten, som uppenbarat sig hos de flesta ordnar, saknades emellertid icke hos Johanniterna, hvilka småningom delades i tre grupper, riddare, klerker och tjenande bröder, hvilka senare fingo öfvertaga det lägre arbetet inom klostret och hospitalet. Riddarne fingo derigenom tillfälle att egna sin uppmärksamhet åt de yttre förhållandena. De voro på väg att bilda en egen stat i norra Palestina, men de kristnas välde inom det heliga landet bröts, och Johanniterna flyttade derefter till Cypern; sedermera upprättades deras stat på Rhodus, till sist på Malta¹.

Äfven den tyska orden bildades under korsfärderna i det heliga landet, mot slutet af 1100-talet. Dess första uppgift var att vårda sjuka, och i ordens stiftande deltog köpmän. Men äfven här upphörde hospitalsvården att vara det enda syftet; medlemmarne delades i riddare och tjenande bröder, som egnade sig åt de sjukes vård; något senare tillkom en tredje klass, den presterliga. Jemte sjukvård idkades i ganska vidsträckt mått välgörenhet mot fattiga. Af brödet, som bakades för ordens räkning, skulle en tiondedel lemnas åt de fattiga. När en ordensbroder afled, bortskänktes hans bästa klädnad och under de fyratio dagarne efter dödsfallet lemnades all mat och dryck, som skulle hafva kommit den döde till del, derest han hade stannat i lifvet, åt de fattiga. Tidigt (alltifrån 1197) upplätos åt denna orden hospital i Europa, mången gång sådana som visat sig vara illa skötta, och som man hoppades skulle genom ordens mellankomst bringas i god ordning. År 1227 började orden flytta till det preussiska landet, hvarest den kristna kyrkan hade att utstå hvarjehanda nöd genom den hedniska befolk-

¹ Ännu mer egnade sig tempelherrarne åt världsliga värf. Äfven de utgingo från det Amalfitiska hospitalet. Der hade nämligen åtta franska riddare inträdd, hvilka utslutande egnade sig åt krigiskt skydd för pilgrimer och i allmänhet åt kampen mot de otrogna. Som den rol de spelade med afseende på utförfvande af barmhertighet är ytterst ringa, böra de här ej omtalas annat än i förbigående.

ningens ovilja och obändighet. I dessa nordliga trakter hade förut riddare slutit sig samman i ordenssamfund, för att med kraft bekämpa hedningarne. Dessa samfund (t. ex. svärdsbrödernas i Liffand) gingo upp i tyska orden och skaffade denna vidgadt välde. Ehuru man fortfarande underhöll hospital, måste orden i dessa trakter i väsentlig mån egna sig åt politisk verksamhet, för att styra det land de eröfrade, öfver hvilket redan kejsar Fredrik II hade lemnat dem suveräna rättigheter. Så länge Acco i Palestina befann sig i de kristnes händer, bodde högmästaren, ordens öfverste ledare, derstädes. I Tyskland var han representerad af den s. k. tyske mästaren, i Preussen af en landmästare, i Liffand af en härmästare. Från Acco flyttades sedermera ordens hufvudsäte först till Venedig, dernäst till Marienburg i Preussen. Det område, inom hvilket orden hade något att säga, indelades i distrikt, som förestodos af komturer.

I Sverige hade den tyska orden erhållit besittningar inom Södertörn. Hufvudgården var Årsta, hvarest en ordenskomtur bodde. År 1467 såldes alla de svenska godsens till hr Erik Axelsson (Tott). Om någon ordens verksamhet inom vårt land i barmhertighetens tjänst har jag ej funnit några upplysningar.

Om tempelherrarne funnits i Norden vill jag lemna osagdt. För deras tillvara der har man anfört tvänne påfliga skrivelser. I den ena, af år 1216, underrättas erkebiskopen af Lund, hans lydbiskopar m. fl. samt mästarne för tempelherrarne och johaniterna, att alla kloster skulle under tre års tid lemna tjugondedelen af sina inkomster till en helgelandshjelp. Två klerker och två bröder af de nämnda två ordnarne skulle fara igenom det område, som i andligt hänseende lydde under erkebiskopen af Lund — således Danmark och Sverige — för att insamla afgifterna. Den andra, af år 1308, föreskrifver, att alla tempelherrar i Sverige, Norge och Danmark skulle fångslas och deras gods indragas. Svårligen innehålla dock dessa bref fullgiltiga bevis för tempelherreordens förekomst i Norden. I båda fallen hafva vi att göra med förordningar, som gälde hela den europeiska kristenheten, och vi kunna lätt tänka oss, att man i det påfliga kansliet utfärdade lika lydande befallningar till alla kyrkliga områden, utan att så noga taga reda på, huruvida dessa befallningar kunde allestädes i fullt mått tillämpas. Om för öf-

rigt tempelherrar funnits här, hafva de inom välgörenhetens område ej lemnat spår efter sig.

Detta hafva deremot Johanniterna gjort.

I Danmark funnos ej mindre än sju Johanniterkloster, af hvilka det å Antvorskov på Seland var det förnämsta. Af de öfriga sex fanns ett i staden Lund, men om detta sakna vi nästan fullständigt upplysningar.

I Sverige uppträda Johanniterna före år 1186. Enligt en påfelig skrifvelse hade biskop Vilhelm i Strengnäs, en man, hvars stora nit i kyrkans tjänst blifvit särskildt framhållet af påven Alexander III, åt Johanniterna öfverlätit kyrkan i Tuna, hvarest den hel. Eskils ben förvarades; när detta skedde, måste deras kloster redan hafva varit anlagdt. Biskop Vilhelms åtgärd stadfästes af erkebiskop Stefan; som denne afled år 1185, är den nyss angifna tidsgränsen för ordens första uppträdande berättigad. För stiftelsen intresserade sig, enligt samma skrifvelses vittnesbörd, så väl k. Knut Eriksson som jarlen Birger Brosa.

Dessvärre ega vi om ordens verksamhet i Sverige icke så fullständiga uppgifter som önskligt vore. Hospitalet omtalas redan i brefvet af år 1231, och att brödernas förnämsta uppgift var att underhålla hospitalet framgår deraf, att i lagmannen Birger Perssons båda testamenten uppräknas Johanniterhuset i Eskilstuna icke bland klosterstiftelserna, utan bland hospitalen, och främst bland dessa. Att ordens intresse för hospitalsväsendet ej under fortgången af medeltiden förslappades, framgår deraf, att en filial anlades på Öland år 1469, till hvilken k. Kristiern I skänkte kronans kyrka i Köping, hvarest ett hus för orden skulle uppföras. Denna stiftelse har dock ej lemnat spår efter sig i mer än två skrivelser, båda från det nämnda året, och har väl således ej fått någon varaktighet. Deremot öfverlemnades år 1480 af riksrådet kronans hospital i Uknabäck eller Kronobäck (inom Mönsterås socken i Kalmar län) åt Johanniterna.

Föreståndaren för stamhuset i Eskilstuna kallades prior. Utom honom nämnes ingen annan tjänsteman än provisoren eller sysslomannen. Om bröderna voro delade i olika klasser, riddare, klerker, tjenare, kan jag ej uppgifva, men så mycket är visst, att priorn ansågs böra vara en klerk, men att ett undantag var af Strengnäs biskopen Ivar beviljadt år 1307. Den dåvarande priorn Arnold (som i sitt sigill för en lilja mellan två foglar —

således ej ett ordensvapen) var således en lekman, antagligen en riddare. Svenske riddare inträdde i »huset», t. ex. år 1360 hrr Lars Magnusson och Anund Sture (af samma släkt som hr Sten Sture d. ä.). Denne senare prisas redan omkring 30 år tidigare för sin tjenstvillighet mot kyrkans män. Urkundsamlingen i Riksarkivet innehåller många skrivelser, som tala om broder- och systerskap i Johanniternas orden, men i brödraklostret i Eskilstuna funnos inga nunnor, och de bröder, som i dessa broderskapsbref omtalas, voro icke riktiga munkar. De lefde ute i verlden som lekmän, men hade genom gåfvor, vanligen af jordagods, förvärfvat sig andel i alla klostrets andliga förmåner, beviljade »hitom och bortom» hafvet, och dessa förmåner voro icke obetydliga: afkortning af ålagd bot, rättighet till kristen begrafning, äfven om interdikt var påbudet, o. s. v. Dessa ordens vänner och hjälpare kunde dock till sist hamna hos orden, men icke i brödrahuset, utan i hospitalet, hvilket, efter medeltidssed, var på samma gång sjukhus och försörjningsanstalt. En donator, en borgare, gick in i hospitalet för att der tillbringa sina sista dagar, men ville icke underkasta sig någon knapp kost: han förbehöll sig uttryckligen att få samma mat som priorn och klosterbröderna.

Om den dräkt, som våra Johanniter buro, lemnas inga upplysningar, utom den, att de (på manteln) buro ett kors. Johanniterkorset är en teknisk term, betecknande ett kors, hvars fyra armar äro lika hvarandra, inåt mycket smala, men tilltagande i bredd mot ändarna, som äro klufna i två spetsar. De svenska Johanniterna synas dock haft ett annat kors, ett s. k. patriarkalkors, med två tvärarmar, den öfre kortare än den nedre.
